

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ЕТНОГРАФІЧНІ ГРУПИ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ. ЛЕМКИ

Харків
«ФОЛІО»
2020

Етнографічна територія

Лемківщина, яка розміщена на заході українського масиву Карпат і в оточенні польського, словацького та угорського етносу, більше, ніж інші етнографічні групи, привертала увагу багатьох дослідників, які, поряд із вивченням її матеріальної та духовної культури, намагалися встановити її розташування.

Необхідно відзначити, що для встановлення етнографічних меж розселення тієї чи іншої етнографічної групи окремого етносу необхідні комплексні дослідження археологів, істориків, антропологів, етнографів, мовознавців, мистецтвознавців.

Після загарбання Галицької Русі феодальною Польщею та Угорщиною, пізніше Словаччиною, населення етнічних земель Лемківщини, що жило на окраїні українських земель в оточенні інших народів, впродовж всього періоду піддавалось політичному, духовному і фізичному насильству і денационалізації. І, незважаючи на це, впродовж багатьох століть у лемків створювалась внутрішня енергія самоутвердження та самозахисту.

Значна кількість дослідників визначала межі Лемківщини тільки на основі окремих компонентів народної культури: мови, одягу, архітектури тощо, тому їх висновки не могли бути достатніми для з'ясування цієї

проблеми. Тут теж потрібно врахувати, що починаючи з ХХ ст. проходить інтенсивний процес стирання локальних етнографічних особливостей, також загальна національна нівеляція матеріальної та духовної культури, особливостей етнографічних груп.

Досліджуючи етнографічні межі Лемківщини, ніхто не торкається питання про перегляд сучасних національних кордонів. А таке дослідження є необхідним для з'ясування історичного розселення лемків у минулому, які впродовж століть жили на цій території, зберігаючи свою етнографічну ідентичність.

Найбільш детально й аргументовано, але з деякими незначними неточностями, західну та північну межу галицької Лемківщини, яка остаточно була і державним кордоном Галицької Русі з Польщею, дослідив М. Кордуба. Західний кордон брав свій початок з головного хребта Низького Бескиду (гора Камінь) і проходив по руслі ріки Яселки і далі рікою Яселкою, між Коросном і Полянню переходив через вододіл Вислоки-Вислік і нижче села Бяложбегги — на русло Вислоки, а між Одрихонем та Братківкою — на північний захід, на праву притоку Вислока Високу і йшов аж до хребта Каменець. Тут він повертав на схід до Годовського лісу — а від нього назад на південь до Сухої Гори — і далі до горба Коти, перейшовши ріку Стובбицю, відтак через вододіл Вислока-Сян до горба Вовче, звідти — на північний захід вододільним хребтом. Між селами Вижним та Любеною вдруге переходить ріку Вислок, в північному напрямі сягаючи села Лип'є. Тут повертає на захід, і від села Високої на схід, від села Рянціжова на захід і, нарешті, від села Лентовні прямує на північний схід і доходить до долішнього Сяну [12, с. 199—243].

Далі на північ від лівого берега Сяну на захід були великі лісові масиви, піски і багна. І, як твердить автор, «на просторі від Карпат до долішнього Сяну кордон між Галицькою Руссю і Польщею в другій половині XIII і в XIV ст. був зовсім ідентичним з північною границею між Краківським і Судомирським воєводствами, з одної сторони, та Руським воєводством з другої» [12, с. 233].

Західний кордон Галицької Русі з Польщею досліджував А. Добрянський [4, с. 208]. Згідно з його твердженням, політичний кордон між двома державами проходив поблизу м. Кракова. Це твердження піддавав критиці М. Грушевський, який на підставі Галицько-Волинського літопису доводив можливість існування в XI—XIII ст. двох альтернативних русько-польських кордонів [3, с. 456—463].

А коли йдеться про етнографічні межі північної Лемківщини, то вперше про їх заселення засвідчив Й. Левицький [24, с. IV—V] у своїй граматиці руської мови. Він писав, що «в округах Ясельському, Сандецькому та в інших гірських околицях говорили галицькоруським діалектом з деякими подібностями до словацької мови, якою розмовляє більшість населення».

Польський дослідник В. Поль [17, с. 196], вивчаючи населення українських Карпат, розмежував бойків від лемків. На його думку, ця межа проходила по річці Сян.

Визначенням розселення лемків займались Д. Зубрицький та І. Вагилевич. Д. Зубрицький у своїх дослідженнях відносить до лемківських окремі села: Шляхтову, Явірну, Чорну і Білу Води і простежує мовну межу з півдня на північ до річки Вислоки. Іван Вагилевич розмежовує лемків з бойками. Яків Головацький [2, с. 17], в основному, підтримав твердження Д. Зубрицького та опрацював етнографічну карту Карпатської Русі з переліком сіл на північній Лемківщині.

О. Торонський у праці «Русини-Лемки» [11] з деякими невеликими змінами дотримувався висновків Зубрицького. Він твердив, що північна Лемківщина займає територію до ріки Вислоки. Його висновки про етнографічні межі Лемківщини на основі української мови мало чим відрізняються від висновків П. Шафарика [19].

Визначенням меж карпатських етнографічних груп українського населення займався польський дослідник І. Коперницький. Однак він у своїй розвідці [16] поверхово, без достатніх аргументів визначав розташування етнографічних груп українського народу.

Розселення лемків у західних повітах Польщі — Сандецькому, Грибівському та Горлицькому — досліджував С. Удзеля [22]. Він підтвердив, що тут є окремі лемківські села.

У 1930 р. А. Княжинський [7], займаючись дослідженням Бойківщини, на основі мовного чинника визначив межу між бойками та лемками. Аналогічними проблемами займались В. Пашницький та Я. Фальковський [13], які на основі народного одягу і народної монументальної архітектури підтвердили висновки Вагилевича та Поля.

Надзвичайно важливий внесок у дослідження етнографічної території Лемківщини зроблено українським мовознавцем І. Зілинським [5], який на основі найбільш прикметних ізоглосів лемківського говору підтвердив раніші загальні спостереження інших дослідників про те, що територія Лемківщини сягає річки Яселки або Вислоки, тобто приблизно до давніх пограничних місць: пралісу, який розділяв Польщу і Галицьку Русь. Одночасно він подав список 320 сіл Галицької Лемківщини. Він вже найбільш об'єктивно дослідив розмежування між бойками та лемками. Ця межа, за його даними, проходить з Риманова до Яселки ріками Вислока і Яселка, а в її верхів'ях повертала на захід [5].

1 січня 1939 р. видана етнографічна карта Галичини В. Кубійовича, на якій визначена етнографічна територія Лемківщини [6].

З. Штібер [20], досліджуючи східну межу північної Лемківщини, на основі трьох ізоглос постійного наголосу виділяв села, які проходили на захід від ріки Ослави — Сянока, з півдня на північ до ріки Вислоки, включаючи Горішній Вислок, Карликів, Бахлаву, Збоїська, Прусик і Новосільці.

Етнографічні межі Лемківщини на основі народного одягу досліджував відомий учений Р. Рейнфус [18]. Він більш детально обґрунтував розміщення лемків, починаючи з південного сходу від верхів'я ріки Солинки на пів-

нічний захід до Риманова, між ріками Вислоком та Яселкою. Окремо виділив Шляхтовську Русь, а також відділив лемків від долинян.

М. Бендза [25], досліджуючи Перемишльську православну єпархію 1596—1691 рр., визначив розташування цих парафій і тим самим підтвердив, що територія заселення лемками сягала далеко на північ від міст Новий Санч, Грибів, Горлиці, Біч і Ясло.

Північна Лемківщина займала більшу територію, ніж південна, тут лемки, крім Шляхтовської Русі, проживали компактно. При визначенні території їх розселення у дослідників не було надто великих протиріч. Однак при визначенні етнографічних меж південної Лемківщини, чим займалася значна кількість як українських, так і зарубіжних дослідників, майже в кожного були свої окремі концепції теорії заселення лемками цієї території.

М. Грушевський, аналізуючи польсько-угорські хроніки XIII ст., стверджував, що Галицька Русь сягала верхів'я ріки Торису і Топлі і що південні лемки, правдоподібно, вже в XIII ст. були там, де ми їх бачимо сьогодні [3, с. 456—473].

Про розселення русинів на Східній Словаччині подає в своїх матеріалах в 1780 р. К. Готліб фон Віндіш [14].

П. Шафарик [19] накреслив тільки приблизну територію розповсюдження української мови, яка, виходячи з Галичини річкою Топлею через Рокитів до Довгої Луки коло Бардієва, далі обходить Стропків та Гуменне і йде руслом Топлі на південь, а від гирла ріки Тарнави в Топлю повертається на схід.

Уточненням етнографічних меж південної Лемківщини займався Я. Головацький [2, с. 38—39], який розмежував українців від словаків. Ця межа, за його визначенням, проходила із півночі з долини ріки Попрадта, ріки Торису і до Пряшева, а звідси на Мукачів і далі вздовж Лабірця до Капушан. Він твердив, що руський народ майже виключно проживає в Мармароській, Березькій, Угоцькій, а в Земплінській і Шариській Жупах тільки в північних частинах.

На основі релігійної приналежності О. Кучубинський [8] визначив у 1874—1876 р., що розселення лемків Словаччини переходить ріку Попрад і дещо на схід від цієї ріки починається західна межа угорських русинів. Йдучи на південь, вона проходить ряд міст: Гнізда, Кежмарк, Левочу, до Горнаду, а потім правим берегом Горнаду до Кошиць, а звідти — за течією Бовдви до Мішкольця.

І. Верхратський у праці [1] на підставі діалекту «лем» вважав, що тільки в Шариській Жупі проживали лемки, а далі від неї розташовані тільки невеликі групи русинів.

Багато зусиль вклав у дослідження лемківського діалекту В. Гнатюк [26], який встановив, що лемківський діалект поширений в Пряшівській греко-католицькій єпархії, і подав список 134 сіл з руською мовою в Шариській Жупі і 20 сіл на Спиші — разом 154 села, яких можемо вважати лемківськими.

Використовуючи офіційний перепис населення за 1900 р., Я. Нідерле [15] включив села, в яких у значній кількості було словацьке населення з території, заселеної українцями.

Заслуговує на увагу праця Б. Варсика [21], в якій автор подає карти кордонних засік XVI—XVII ст. на Спиші, Шариші та Земпліні, де визначаються етнічні межі, які доводять, що руське населення з'явилося за Карпатами до XII—XIII ст., коли ця територія ще не була угорською.

Починаючи з 1951 по 1965 рр. багато зусиль у дослідження словацько-української мовної межі вклав В. Лашта [9].

Крім інших праць з цього важливого питання, в 1989 р. видано Атлас українських говорів Східної Словаччини, який після смерті автора доопрацювали та упорядкували З. Ганудель, І. Ріпка та М. Сополига. Це дослідження охоплює 250 сіл, якими і визначено територіально-етнографічні межі українців-русинів Словаччини.

Необхідно відзначити, що про етнографічні межі північної та південної Лемківщини в основному ми подали висновки найбільш відомих авторів, які по-різному визначили ці межі. Більш детально питання розташування лемків з урахуванням тверджень усіх авторів окреслені картами їх етнографічних меж, опрацьовані В. Струмінським [10, с. 25—87].

1. *Верхратський І.* Знадоби для пізнання угро-руських говорів. ЗНТШ. Львів, 1899. Т. 27.

2. *Hołowacki J. F.* O Halicke a Uherske Rusi. *Časopis českého Muzeum.* Praha, 1845. S. 17.

3. *Грушевський М.* Історія України-Русі. Львів, 1905. Т. II. С. 456—601.

4. *Добрянський А.* О западных границах Подкарпатской Руси со времени св. Владимира. Мин. народного просвещения. Петербург, 1880. С. 208.

5. *Зілинський І.* Карта українських говорів з поясненнями. Варшава, 1935; його ж Питання про лемківсько-бойківську границю. *Lud Słowiański.* Т. IV. Z. 1. Kraków, 1938.

6. *Кубійович В.* Етнічні групи Південнозахідної України (Галичина) на 1.1.1939 р. ЗНТШ. Лондон, 1953. Т. 160.

7. *Княжинський А.* Межі Бойківщини. Літопис Бойківщини. Самбір, 1931. № 1.

8. *Кочубинський А.* Заграничный отчет о занятиях славянскими наречиями. Записки Новороссийского университета. Одесса, 1876. Т. 20.

9. *Латта В.* Атлас українських говорів Східної Словаччини. Братіслава, 1991.

10. *Струмінський Б.* Територія. Історичний нарис поглядів. ЗНТШ. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. С. 25—86. Т. 206 [Лемківщина. Земля — люди — історія — культура. Т. 1].

11. *Торонський А.* Русини-Лемки. Зоря Галицкая jako альбум на год 1860. Львов. 1860.

12. Кордуба М. Західне пограничне Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном. ЗНТШ. Львів, 1925. Т. 138—140. С. 159—245.
13. Falkowski J., Pasznyi B. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. Prace etnograficzne. Lwów, 1935.
14. Gottlieb von Windisch K. Geographie der Königreichs Ungarn. Presburg, 1780.
15. Niederle L. K sporu o ruskoslovenské rozhraní v Uhrách. Slovansky Přehled. R. 5. Praha, 1903.
16. Kopernicki I. O góralach ruskich w Galicji. 1889.
17. Pol W. Prace z etnografii północnych stoków Karpat. Wrocław, 1966.
18. Reinfuss R. Etnograficzne granicy Łemkowszczyzny. Ziemia. 1936. № 26.
19. Šafárik P. J. Slovanske starožitnosti. Praha, 1837.
20. Stiber Z. Wschodnia granica Łemków. Sprawozdania z czynności posiedzeń PAN. Kraków, 1935. T. 40.
21. Varsik B. Osídlenie Košickej kotliny s osobitným zreteľom na celé východné Slovensko a horné Patisie. Bratislava, 1977.
22. Udziela S. Rozsiedlenie Łemków. Wisła. 1884. № III.
23. Zubrycki D. Rys do historii narodu ruskiego w Galicji i hierarchii cerkiewnej w temże królestwie. Lwów. 1837.
24. Lewicki J. Grammatik der Ruthenischen klein russische Sprache in Galizien. Przemyśl, 1834. S. IV—V.
25. Bendza M. Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596—1631. Studium historyczno-kanoniczne. Warszawa, 1982.
26. Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори. ЗНТШ. Львів, 1900. Т. 35—36.

Ландшафт

Територія Лемківщини розташована по обидва боки західної частини карпатських гір, які тягнуться із сходу на захід і одночасно є державними кордонами Польщі, Словаччини та України. Центральне місце цієї території займають найнижчі карпатські гори — Низький Бескид.

Низький Бескид складається з різнобіжних гірських хребтів, посередині яких пролягають долини шириною 10—15 км. З цих долин витікають ріки Ослава, Вислок, Яселка, Вислока та Ропа.

Північні верхи Низького Бескиду починаються від ріки Ослави і проходять на захід до ріки Білої. Кожен хребет має свою назву: Буковець (777 м над рівнем моря), Токарня (778 м) та ін. На захід від ріки Вислока цей гірський хребет стає менш виразним, з ріки Гирової він спускається до ріки Вислока, на захід від ріки Вислока він піднімається вгору — Волікова Гора (847 м), а між ріками Ропою і Білою проходить на південь і з'єднується з південним ланцюгом на словацькому кордоні. Цей гірський масив отримав назву найвищої вершини — Лацькової (1001 м).

Південні гірські хребти Низького Бескиду є вододілом річок і кордоном між Словаччиною та Польщею. Вони тягнуться з заходу від Тилицького до Лупківського перевалів на сході. На заході Лацьківський хребет відділяє басейни річок Білої і Топлі. З цього хребта виділяється гілка, яка проходить півколом на схід і доходить до висоти Яворини Конечної (885 м), а звідти йде на схід, відокремлюючи верхів'я Вислока та Ондави, проходить через Дуклянський перевал на південний схід, сягаючи висоти Клини (691 м), і доходить до Бескидоцького переходу (581 м). Низький Бескид закінчується на північ від Лупківського переходу Терпяковою горою (744 м).

На сході високу центральну долину замикають хребти Полонинського Бескиду.

На сході від Лупківського перевалу південний хребет поступово піднімається до його найвищого верху — Ясло (1153 м), від Кременця він повертає на південь.

Північний хребет розділений чотирма ярами, тягнеться він вздовж річки Ослави і йде на південний схід, а за ярами та ріками Солинка і Ветлинка піднімається вгору, де розміщені Царинська та Ветлинська полонини.

Схили цього хребта входять в долину, з якої випливає ріка Сян. Тут проходить польсько-український кордон. На півдні до Сяну впадають річки Солинка, Гочівка та Ослава. Тут розташована Сяноцька котловина, а на її північному сході розміщений соляний хребет, який поступово піднімається на схід в бік Середнього Бескиду. На захід від Сяноцької котловини пролягає

Горлицько-Сяноцька котловина довжиною 100 км і доходить до Низького Бескиду.

На півдні Низький Бескид у верхів'ях рік Ондава і Лабірець переходить у Ондавську Верховину і на її південному боці створює ряд долин. На північному сході від Полонинського Бескиду виступає ряд окремих верхів, які мають назву Чернин, між ними протікають ріки, що течуть на південь: Варава, Удава, Пчолинка, Ціроха. Від вулканічного хребта Вигорлят на захід за Лабірцем розташовані Паннонські низини, які отримали назву Східнославацької низини.

Більш розділене західне плоскогір'я Лемківщини. На захід від ріки Білої та Тилицького переходу розташований Західний Бескид, який бере свій початок від ріки Попраду і проходить на північний захід в напрямку до Старого Санчу. На польсько-словацькому кордоні виступає хребет Західного Бескиду, який має назву Малі Пеніни.

Між Малими Пенінами та Сниською Магурою проходить на схід гірський хребет, який входить у Любовлянське плоскогір'я.

На південь та південний схід за рікою Попрад розташовані Левоцькі гори. На півдні від них знаходиться Горнадська котловина з Чорною горою (1240 м). Тут впливає ряд рік, а ріка Славківка відокремлює Левоцькі гори від Браниського хребта, який входить у західну частину Шариського плоскогір'я.

На північному сході від Левоцьких гір розташовані Чергівські гори з двома верхами — Мінчалем та Великою Явориною. На східній частині Чергівських гір впливає річка Секчів, яка спадає у ріку Торису. На схід від Пряшева розміщені Пряшівські гори — довгий хребет проходить між річками Торисою та Поплею і переходить в Угорщину.

На Лемківщині проходить вододіл головних річкових басейнів. Ріки Ослава, Вислок, Яселка, Вислока та Ропа випливають з північного схилу Низького Бескиду та Бескиду. Крім річки Попрад, яка витікає зі Словаччини і впадає до Дунця, усі ріки зі своїми притоками плывуть майже паралельно з гірськими хребтами на північ і утворюють Горлицько-Сяноцьку котловину. Ослава впадає в ріку Сян, Яселка та Ропа — у Вислоку. На півночі ріки Сян, Вислока впадають у ріку Вислу.

Гірські ріки, які витікають з південних схилів Низького і Полонинського Бескидів: Видранка, Вправа, Удава та Ціроха, впадають у ріки Лабірець та Ондаву. Лабірець, Ондава та їх притоки плывуть тут рівнобіжно, створюючи широкі долини. Біля Паннонської низини сповільнюється течія рік. Для протидії розливу ріки Ондави поглиблено її корито, щоб у час повені води могли швидше спливати до Латориці та Бодрогу, які спадають у ріку Тису.

На південному сході Низького Бескиду та з північних схилів Чергівських гір витікають ріки Топля та Ториса і плывуть на південний схід у напрямку Паннонської низини. Топля впадає в ріку Ондаву, а Ториса — в Горнад.

Ґрунти на Лемківщині різноманітні, але переважають так звані буроземи, які сформовані на вивітрених схилах фліту та під покриттям букових,

смерекових, ялинових лісів. Ґрунти дещо плиткі, кам'яністі. Лісовий бурозем в основному покритий неглибоким шаром лісової підстилки, а під ним знаходяться темnobрунатний або темно-сіро-брунатний, багатий на гумус шар з дрібним (різної величини) камінням.

Плиткі ґрунти знаходяться на стрімких схилах, глибші зустрічаються на вододілах, вулканічних скелях і пісковиках, які легко розкладаються. Багатий на вапно фліт не допускає кислоти до нижчих шарів землі. Під ялиновими деревами з плиткою системою коренів дерев земля найбільш заквашена близько до поверхні. Під буковим лісом, де коріння глибоке, найкисліший рівень. Земля збагачена перегноем (від 10 до 15 %) під лісовим покривом, помірно збагачена — під пасовищами і лише 3—5 % цей показник сягає під орною землею.

Землі, які сформувалися під альпійськй долинами Полонинського Бескиду, мають близько до поверхні землі дернисту верству.

На вододілах в місцях малого спаду води лісові буроземи сприяють нагромадженню торфу. Гірські тераси в мінімальних схилах стримують спливання води і тим самим дають можливість збору перегною на поверхні землі та утворенню намівних родючих земель. Такі намівні землі знаходяться на нижчих терасах рік Попрад, Ториси, Топлі, Ондави та Лабірця.

На північній Лемківщині, на Горлицько-Сяноцькій улоговині розташований соляний хребет, багатий на соляні джерела. Північна та Південна Лемківщина багата і на мінеральні водяні джерела. Тут функціонує ряд гірських курортів.

Клімат на території Лемківщини не одноманітний. Він виділяється у зв'язку з географічним розташуванням як північної, так і південної частин. Крім того, клімат тут зумовлений зміною абсолютних висот, характером рельєфу і наявністю долин, схилів гір з різним розташуванням, циркуляцією атмосфери. Таким чином, клімат Лемківщини аргументовано розподіляють на три зони:

- 1) північні підніжжя Карпат;
- 2) гірські хребти та високі котловини;
- 3) південні схили та долини.

Північні підніжжя Карпат становлять перехідну зону між теплішими низинами на півночі й холоднішими горами на півдні.

У Сяноці середня температура липня не перевищує 16 °С, а січня — нижче 5 °С. Мороз триває до п'ятдесяти днів. Річна кількість опадів коливається від 700 до 750 мм в Західному Бескиді, а на східних схилах — від 750 до 800 мм. Сніговий покрив лежить від 60 до 80 днів.

На гірських хребтах середня температура липня сягає в долинах понад 16 °С, а на хребтах до 15 °С. Мороз триває від 70 днів і більше. Кількість опадів на схилах перевищує 800 мм, а на горах Полонинського Бескиду — більш як 1000 мм, в долині Попраду і ріки Топлі опади сягають 700 мм. Сніговий покрив може лежати від 90 до 150 днів і більше.

Південні схили та долини мають найтепліший та сухіший клімат. Середня температура липня у Свиднику 17 °С, у долині Ондави — 18 °С, а у січні

близько -4°C . Найбільші дощі в басейнах ріки Ондави (650—700 мм), найменші — в басейнах рік Ториси і Топлі — 600—650 мм. Сніг лежить від 50 до 70 днів.

Вегетаційний період на півночі Лемківщини починається в квітні, в гірських долинах — у травні, а на південній частині — в березні.

У лісах Лемківщини ростуть цінні породи дерев: дуб, бук, граб, явір, ясен, липа і в'яз. З хвойних дерев: сосна, смерека, ялина. На запущених ділянках, у зарослях росте ліщина, черемха, калина, малина, горобина та різні квіти й трави.

На висоті 600—1000 м росте лише бучина та ялина і де-не-де — ясен, явір і смерека. І вже на висоті 1500 м широко розкинуті полонини, вкриті трав'янистою рослинністю, й використовуються вони не лише для випасу худоби, але й частково для сінокосів.

На підгір'ї Західного Бескиду росте бук та ялина, а в затишній долині Попраду — липа, смерека, модрина. На Сниській Магурі, Лєвоцьких та Чергівських горах переважають типові смерекові та букові ліси, в яких зустрічаються ялина, модрина, сосна, а на нижніх схилах Ондавської полонини — бук і дуб. У ріках та потоках Лемківщини водяться форель, марена, рибець, дунайський харіус, видра тощо.

У лісах — різноманітні звірі: олені, козулі, дикі свині, бурі ведмеді, вовки, лисиці, борсуки, куниці, білки, тхори. У горах водяться дикі коти, рисі. З птахів переважають дятли, мухоловки, яструби, глухарі та орли [1].

1. *Стебельський І.* Фізична географія. ЗНТШ. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. С. 87—112. Т. 206 [Лемківщина. Земля — люди — історія — культура. Т. 1].

Особливості говору

Лемківські говори належать до карпатської групи південно-західного діалекту української мови.

У зв'язку з переселенням населення галицької частини Лемківщини (причому, не компактно на якусь одну територію, а переважно розрізнено і в різні області, хоча переважно західні) дослідження цього говору майже припинилося. Проте не можна сказати, що лемківські говори не досліджувались. Про основні або окремі їх риси можна знайти відповідний матеріал в різних статтях та посібниках з української діалектології. З важливіших праць, присвячених лемківським говорам, назовемо монографію І. Верхратського [1, 115 с.], праці І. Панькевича [2, с. 164—199] та І. Зілинського [3, с. 1—19].

Крім названих дослідників і вчених, до дослідження південно-лемківських говорів значно спричинився словацький мовознавець українець В. П. Латта, який самотужки зібрав матеріал з 270 населених пунктів українського регіону Східної Словаччини, та український діалектолог М. Онишкевич.

На підставі використання наявних на сьогодні діалектологічних матеріалів і досліджень лемківського говору вкажемо на основні його особливості у фонетичній, морфологічній, синтаксичній і лексичній системах.

Щодо фонетики лемківські говори стосовно інших говорів української мови виявляють свої особливості найбільш яскраво, хоча не завжди стабільно щодо ареального поширення.

У системі голосних для цих говірок характерні такі особливості, як перехід давнього довгого звука **о** в нових закритих складах (незалежно від наголосу в **и** (**ы**): *быб* = біб, *быг* = біг, *двыр* = двір, *выл* = віл, *пыт* = піт (горище) або рідше в **у** *вувця* = вівця, *макутра* = макітра, *луй* = лій. Так само переходить в **у** цей звук у позиції перед звуженим **о** (типу род. одн. *куруви* = корови, *дуруги* = дороги), а також у позиції перед **і** в наступному складі: *путік* = потік.

Голосний звук **е** в лемківських говорах перед м'якими приголосними переходить в **и**: *вирьх* = верх, *типирь* = тепер.

Варто відзначити локальні випадки вимови в лемківських говорах звука **е** як **а**, зокрема після приголосного **д** під наголосом: *да* = де, *дахто* = дехто, *дачий* = дечий, *даколи* = деколи.

Характерною для лемківського говору є вимова **-ыр** замість **ре, ро, ер, ор, ри** на місці давнього **ръ**: *хырбет* = хребет, *дырва* = дрова, *тырстіна* = тростина, *кыршити* = кришити, а на місці давнього **ль** замість **ло** вимова слово-сполучення **-ыу**: *сыуза* = сльоза, але також трапляється вимова **лы**: *блыха* = блоха.

З інших характерних рис лемківського вокалізму є:

1) редукція (тобто спрощення) кінцевого **и** в дієсловах наказового способу 2-ї ос. одн.: *бер* = бери, *воз* = вози, *роб* = роби, *ід* = іди, а в деяких говірках кінцеве **и** зберігалося, але в сполуці з **ї** у фіналі: *робий* = роби, *ідий* = іди, *возмий* = візьми.

2) перехід прийменника **у** в **г**: *г м'істі* = у місті, *г воді* = у воді, *г літі* = у літі, хоча в деяких місцевостях в даному випадку виступало сполучення **гво**: *гво млыні* = в млині, *гво хыжі* = в хижі, а ще в інших — приголосний звук **х**: *х смерец'і* = у смереці, *х ци(е)булі* = у цибулі. Явище переходу нескладотворчого **у** в **г** або в **х** спостерігається в словах з початковим **у**: *гмерти* = умерти, *хтопиту* = утопити.

Цікавою рисою лемківських говорів в ділянці вокалізму є тенденція до скорочення або стягнення деяких слів типу *кстити* = хрестити, *водокиче* = водохреща, *зац* = заяць, особливо (в східній частині) стягнення дієслів другої особи однини дійсного способу теперішнього часу: *ке* = каже, *рахе* = рахує, *муре* = мурує, *жале* = жаліє.

Як дуже важливу, властиву в українській мові виключно лемківським говорам, слід відзначити наявність у них (правда, в колишніх жителів центральної і західної Лемківщини) постійного наголосу на передостанньому складі (т. зв. пропарокситон): *ру́ка*, *моло́ко*, *велико́го*, *ле́жу* тощо.

У ділянці приголосних для лемківських говірок характерні такі особливості, як наявність у більшості з них, зокрема на півночі і заході, на місці приголосного **л** звука **в**: *говова* = голова, *пвух* = плуг, *свово* = слово, *свава* = слава; тверда вимова приголосних у кінці слова, як от: *отец*, *тест* (тесть), *учар* (вівчар), *гус* (гусь), *шіст* (шість); перехід приголосного **д** в **дж** у словах на кінці давнього **жд**, як от: *меджа*, *одеджа*, *чуджий*; м'яка вимова в східнолемківських говорах приголосного **ч**, як *качька*, *чюти*, *чьорний*.

Для морфології лемківських говорів характерні різні локалізми, що надають їм специфічного відтінку і контрастного відхилення від літературної норми. Наприклад, широко вживаними є тут іменники жіночого роду на **-ын(я)**, **-ан(я)**, невідомі українській літературній мові, як от: *знаймкыня*, *суханя*, *череваня*. Мають помітне поширення також специфічні пестливі форми іменників чоловічого роду з суфіксами **-ичек (-ічек)**: *попічек*, *татічек*, *братічек* та жіночого роду з суфіксами **-ичка (-ічка)**: *мамічка*, *коровычка*, *грушычка*.

Характерною локальною рисою лемківських говорів є властивість іменників жіночого роду приймати закінчення чоловічого роду шляхом скорочення фінального **-е**, **-о**, **-ю** в однині, особливо в кличній формі, як от: *газдин* = газдине, *Матрон* = Матроно, *мамусь* = мамусю, *Марусь* = Марусю.

Як важливу рису в граматичній будові лемківських говорів треба відзначити збереження давнього закінчення **-ове** в іменниках називного відмінка множини, що походить від давніх основ на **-и** іменників: *панове* = пани, *братове* = брати, *сусідове* = сусіди. Характерним для лемківських говірок є закінчення **-ом** в іменниках орудного відмінка однини жіночого роду: *травом* =

травою, *вербом* = вербою, *водом* = водою, *гором* = горою, а в деяких говірках також закінчення **-оу**: *головоу* = головою, *рукоу* = рукою, *ногоу* = ногою. Це саме явище властиве і займенникам: *за мною* = за мною, *за тобом* = за тобою, *за собом* = за собою.

Характерними для лемківських говорів є такі займенникові форми: *на ны* — на нього, *на ні* — на них, *за ны* — за нього, *за ні* — за них, редуplikовані (тобто подвоєні) форми вказівних займенників *тота* — та, *тото* — то.

Серед неозначених займенників варто назвати діалектні форми: *ктосі* — хтось, *штосі* — щось, *дакто* — дехто, *дашто* — дещо, *нич* — нічого тощо.

Прикметники і займенники прикметникового типу в лемківських говорах у називному відмінку множини усіх трьох родів закінчуються на **-ы**: *сухы* — сухі, *білы* — білі, *злы* — злий, *добры* — добрі, *чысты* — чисті.

Специфічною діалектною особливістю лемківських говорів щодо числівників є наявність тут архаїчних форм *трійи* — три, *штурійи* — чотири, а також вживання форми **дві** не лише для жіночого, а й для середнього роду, як от: *дві йабка* — два яблука, *дві теля* — двоє телят.

У дієсловах третьої особи однини і множини теперішнього часу вживається тверде **-т**: *робит* — робить, *ходыт* — ходить, *спыт* — спить, *майут* — мають, *знайут* — знають. Форми описового минулого часу дієслів творяться за допомогою допоміжного архаїчного слова **ем** (в однині) та **есме** (в множині): *ходил ем* — ходив, *знал ем* — знав, *найшли есме* — знайшли. Майбутній час дієслів твориться за допомогою допоміжного слова **буду** і дієслова минулого часу дійсного способу: *буду ходил* — буду ходити, *буду робил* — буду робити. У наказовому способі дієслів другої особи однини немає фінального **-и**; вони закінчуються на м'який приголосний, відповідно, вимовляються: *сидь* — сиди, *ідь* — іди, *несь* — неси, *везь* — вези.

На відміну від літературної норми, пасивні дієприкметники минулого часу в лемківських говорах творяться за допомогою суфіксів: **-т(ий)**, **-т(а)**, **-т(е)**: *гнатый* — гнаний, *зната* — гнана, *знате* — гнане; *знатый* — знаний, *зната* — знана, *знате* — знане.

Часто вживаний у розмовній лемківській говірці прислівник **праві** (запозичений зі словацької мови), що має уточнююче значення **саме, власне**: *праві тогды я пришоу* — саме тоді я прийшов. Нерідко вживається і означальний прислівник **дуже** в значенні **багато**: *дуже пінязей* — багато грошей, *дуже зерна* — багато зерна.

Щодо службових частин мови, то слід відзначити наявність у лемківських говорах діалектних слів-прийменників **віля, візля, ведля**, які в сполученні з іменниками чи займенниками вказують на просторові відношення: *візля мене* — біля мене, *ведля хижи* — біля хати.

Специфічними в лемківських говорах є також різні частки, наприклад, протиставні: *лем, ано*; порівняльні: *тако, гейби*; часові: *кой, кедь*, мети: *ажебы* (з польськ. *ażeby*); умовні: *кед, кебы*; допустові *хыба, хыбал*; питальні: *нач, зач, кады*; заперечні: *ня, ніт*. Мають свої специфічні особливості і лемківські говори в вигуках та звуконаслідуваннях: *адя! геуси! гале! геле! ой ле!* і т. п.

У синтаксисі лемківські говори не значно відрізняються від української літературної мови. З найхарактерніших лемківських особливостей в синтаксичному ладі вкажемо на вживання в багатьох випадках прикметників та займенників в ролі означення в позиції після означуваного іменника: *попід гай зелений* (у сучасній укр. літературній мові означення, як правило, стоїть перед означуваним словом); поширення конструкцій з прислівником *так* при прикметниках: *так добрый* = такий добрий, *так злий* = такий злий.

Основу лексики лемківських говорів становить, звичайно, загальнонародний український лексичний фонд. Проте для цих говорів характерне також велике багатство діалектної (в тому числі і суто лемківської) лексики, яка наявна в найрізноманітніших лексико-семантичних шарах. Для прикладу наведемо найхарактерніші специфічні лемківські слова-назви на означення будівель сільськогосподарських споруд та їх частин; різних предметів господарсько-побутового вжитку; різних страв та продуктів харчування; представників рослинного і тваринного світу; осіб за родом їх діяльності та занять тощо.

Лексика на означення будівель, сільськогосподарських споруд, їх частин та інших пов'язаних з ними предметів: *хыжа* — хата; *заспа, засип(а)* — призьба; *пец* — піч; *ватра* — вогнище в печі, *спуза* — попіл, *сажа*; *студник* — колодязь; *чкола* (в основному Сх. Лемківщина) — школа; *защипка* — дерев'яний засув у дверях.

Лексика на означення різних предметів господарсько-побутового вжитку, знарядь праці: *фіранкы, фірангы* (вживається також у гуцульських та покутських говорах) — завіски на вікна; *прас(ило), жиліско* — праска; *ляда* — валок для прасування білизни; *дзигар* — настінний годинник; *подисірь* — скриня; *шлябан, шлюмбер* — лавка-ліжко; *ка(о)цюба* (вживається також у бойківських та надсянських говорах) — прилад, яким вигортають попіл з печі; *гілета, гілетка* (вживається також у гуцульських говорах) — дерев'яний посуд на сир, капусту тощо; *патычки* — сірники; *жиця* — ложка, *претак* — решето; *ра(ы)скаль* — лопата-заступ.

Лексика на означення тварин: *корнас* — кнур; *елень, волень* — олень; *жуна* — дятел; *боцан, бочан* — чорногуз; *пиргач, паргач, пи(е)ригач, нишпергач* — кажан; *вовирка, вивирка* — білка; *ти(е)ркоука* — горлиця; *кра(о)мкач* — ворона; *чверчок* — цвіркун; *трепулька* — перепілка; *уця* — вівця; *фташина, фташок* — птах, пташина; *говадо, говедо* — худоба; *гача* — лошак; *гачура* — молода кобила; *кукайка, куқучка* — зозуля; *кракоч* — тарган; *потемряк* — нічний метелик; *пулаш* — індик; *синик* — синиця; *ціпчак* — маленьке пташенятко; *шарга* — білий кінь; *шадура* — смугла корова; *яловега* — вівця, яка не має ягнят.

Лексика на означення рослин: *те(и)нгериця* — кукурудза; *бандуркы* — карптопля (в околицях Сянока та між ріками Ославою і Солінкою картоплі); *ярец* — ячмінь; *команиця* — конюшина (в околиці Сянока *конич, канич*); *яфыры* — чорниці (в околиці Сянока *борійки, барійки, боркіні*); *кукуруз, гугуруз, катулка* — шишка (смереки, ялиці); *шквір, шквир* — смерека;

крухин'а — сорт сливок; *кырнак* — корч; *кікацки* — ягоди агрусу; *копер* — кріп; *коприва* — кропива; *сысайка* — дика конюшина; *стром* — дерево; *фізоля* — квасоля; *єличняк* — ялиновий, смерековий ліс.

Лексика на означення різних назв страв та продуктів харчування: *різанкы* — локшини з прісного тіста; *пенцакы, панцакы* — ячмінна каша; *ланду(о)ш, бандур'яник, паля* — дерун; *чир* — мучна їжа, рідко зварена; *зам'ішка, кулаша, лам'ішка* — мучна їжа, густо зварена; *лангушани, лангош* — пиріг з тертої картоплі та сиру; *со(у)ло(у)нина, шпырка* — сало; *кутейка, кукойка, кукейча* — булка; *жентиця* — сироватка; *палінка* — горілка; *студенина* — холодець; *ягли* — пшоно.

Лексика на означення явищ природи: *голедиця* — гололід; *звізда* — зірка; *згірниця* — вечірня зірка; *гмла* — туман; *віхтелиця* — хуртовина; *мітла* — комета; *одмяк* — відлига; *опать* — іней; *перун* — грім; *спар* — спека; *шаркан* — сильний дощ з вітром.

Лексика на означення одягу та взуття: *гачи* — спідні штани; *брушляк* — кожушок без рукавів; *кабат, шури* — спідниця; *ногайки* — холошні з грубого сукна; *скірні* — чоботи та ін.

Лексика на означення осіб за родом їх діяльності чи заняття: *учар* — вівчар; *блянар* — скляр; *гудак* — музикант; *дуганяр* — продавець тютюну; *женьчар* — жнець; *коляр* — колодій; *просатар* — той, хто просить кумів на хрестини; *шчадрак* — колядник у Свят-вечір; *бетанг* — волоцюга та ін.

Лексика на означення членів сім'ї, родини, сімейних зв'язків: *газда, газдиня* — господар, господиня; *отроча, отрочатко* — дитина; *гдова, гдовец* — вдова, вдівець; *невіста* — невістка; *нанашка* — хресна мати; *хверстак, верствак* — ровесник; *хворота, хорота, цуриць, цурина* — дочка та ін.

Лексика на означення зовнішнього вигляду людини, певних рис характеру (темпераменту, поведінка), органів і частин людського тіла: *шкара(е)дний* — поганий, некрасивий; *трембухач* — брюхата людина; *надобний* — вродливий, гарний; *шварный* — милий, симпатичний; *шмыкльый* — стрункий; *поцтивіст* — ввічливий; *сыза* — сльоза; *нохот* — ніготь; *цуприна* — чуприна; *кімня, кім'я* — тім'я; *ноздрі* — ніздрі; *гамба* — губа; *баіуси* — вуса; *бембух* — шлунок; *зрілко* — зіниця; *перси* — груди; *понібя* — піднебіння.

Лексика на означення релігійних обрядів: *кстити, кичени* — хрестити, хрещений; *Вилия* — Святий вечір; *квітниця* — Вербна неділя; *кітя* — хліб на парастас.

Специфічною є і побутова лемківська лексика на означення різних процесів, дій, станів тощо типу *заукінати* — замикати двері на замок; *отвірвати, отворати* — відкривати (скриню), відчиняти (ворота); *дуркати* — стукати у двері; *фриштиковати* — снідати; *полуднувати* — обідати; *рихтовати* — приготувляти; *нанадити* — нагострити; *нурицювати* — нирияти; *обаторитися* — опам'ятатися; *подырбати* — порухати, потрясти; *драшпати* — дряпати; *подруцкати* — підкидати; *позір дати* — звернути увагу; *порпатися* — копіряться; *звіритися (кому)* — довіритися; *швалити* — свербіти; *цвалувати* — галопувати; *гиригувати* — диригувати (хором); *бантувати* — руйнувати,

нищити; *фафрати* — шепотіти; *банувати* — тужити; *цнутися* — нудитися, нудьгувати; *змазуритися* — бруднитися; *шмарити* — кидати; *смотріти* — виглядати; *шатувати* — спішити; *богмитися* — божитися; *зазирати* — заглядати; *узискати* — скористати, скористатися; *ручати* — кидати; *повісти* — сказати; *попахати* — понюхати; *фтяти, хтяти* — вдарити; *віргати* — сидячи махати ногами; *гварити, бісідувати* — говорити; *смотри-ти* — дивитися; *кра(о)мкати* — каркати (про ворону); *би(і)ньчати* — дзижчати (про комах); *імати* — ловити та ін.

У лемківській діалектній лексиці наявне значне число і різних запозичень з інших мов, у першу чергу сусідніх — словацької, польської та німецької, засвоєних, в основному, в умовах перебування краю в складі Австро-Угорщини. Однак ці запозичення відомі також іншим українським говорам (бойківським, гуцульським), що свідчить про спільність джерел та історичних умов їх засвоєння.

1. *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. Збірник філологічної секції НТШ. Т. III. Львів, 1992.

2. *Панькевич І.* Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Ч. 1. Звучня і морфологія. Прага, 1958.

3. *Зілинський І.* До питання про діалектольогічну класифікацію українських говорів. ЗНТШ. Т. СХLI—СХLIII. С. 1—19.

Зміст

Етнографічна територія (Ю. Гошко)	3
Ландшафт (Ю. Гошко)	9
Особливості говору (М. Демчук, М. Худаш)	13
Депортація (О. Турчак)	19
Рільництво (С. Павлюк)	30
Бджільництво (У. Мовна)	60
Сільські поселення (Р. Сілецький, М. Сополига)	65
Двір (Р. Сілецький, М. Сополига)	73
Промислові будівлі (Р. Сілецький, М. Сополига)	85
Будівельна обрядовість (Р. Сілецький)	89
Народне житло (В. Сивак, М. Сополига)	96
Інтер'єр народного житла (В. Сивак)	116
Характерні риси народного вбрання (Г. Стельмашук)	139
Народне харчування (Т. Гонтар, М. Мушинка, А. Зюбровський)	153
Сім'я і сімейний побут (Р. Чмелик, Ю. Гошко, М. Мушинка)	168
Звичаєве право (Ю. Гошко, О. Турчак, В. Конопка)	181
Календарна обрядовість (І. Красівський, Й. Вархол, В. Конопка)	193
Народна медицина та ветеринарія (Т. Файник)	204
Фольклорна традиція (Р. Кирчів, О. Кузьменко)	217
Ткацтво (О. Никорак)	234
Вишивка (Т. Куцир)	250
Вибійка (Р. Дутка)	263
В'язання. Мереживо (О. Козакевич)	267
Вироби з дерева (О. Болюк)	278
Кераміка (О. Кошовий, Р. Мотиль)	285
Вироби з металу (С. Боньковська)	293
Писанка (О. Олійник)	303
Вироби з бісеру (О. Федорчук)	311

Малярство (<i>О. Тріска</i>)	315
Висновки (<i>С. Павлюк</i>)	333
Словничок малопоширених термінів та діалектних слів	343
Умовні скорочення	359
Авторський колектив	360